

Рецензия

**за дисертационния труд на Габриела Бориславова Котоманова
на тема „Основни тенденции в литературата на Албания след 1991 г.:
идентичност, емиграционни практики и обмен на модели“,
с научен ръководител доц. д-р Русана Бейлери**

Дисертационният труд е представен за придобиване на научната и образователна степен „доктор“, по професионално направление 2.1. Филология и научна специалност Литература на народите на Европа, Америка, Азия, Африка и Австралия (Албанска литература). Цялата необходима за изготвяне на рецензията информация на електронен и книжен носител е предоставена своевременно, със спазване на сроковете и изискванията към процедурата.

Обемът на дисертацията е в размер на 187 печатни страници, но в своя автореферат дисертантката обръща внимание, че всъщност трудът ѝ се състои от 242 стандартни страници или 434 500 знака, които „по екологични съображения“ са сведени в принтирания текст до споменатия вече печатен обем. Уважавайки изцяло екологичните съображения на Г. Котоманова, мога да отбележа още тук категоричността, с която тя постановява и отстоява своите избори на всички равнища на работата като белег на стремежа ѝ за самостоятелен подход към избраната проблематика.

Краткото „**Въведение**“ към работата е ценно преди всичко с формулирането на основната цел, която си е поставила докторантката в своето изследване: „Целта на настоящото изследване е да отбележи основните тенденции в развитието на съвременната литература на Албания след 1991 г., като ги пречупи през призмата на три понятия: „идентичност“, „емиграционни практики“ и „обмен на модели“. Ще бъде направен опит за систематизирането им чрез проявленията и обвързаността на литературното творчество с тези теми.“ (с. 6). От въведението става ясно, по-скоро имплицитно, защо именно „идентичността“, „емиграционните практики“ и „обменът на модели“ са избрани за фокуси, през които да се разглеждат и четат художествените текстове: въпросът за идентичността пронизва битието на „разкъсания“ между няколко държави албански етнос; миграцията е един от начините за (не)справяне със социалната, икономическа и политическа ситуация в Албания, Косово и другите албаноезични пространства след 1991 г.; „обменът на модели“ с чуждото, не-своето, е,

от една страна, естествено следствие от миграционните процеси и практики, а от друга се преживява и тълкува като средство за преодоляване на изолираността и непознатостта на една литература (и голяма част от носителите ѝ) в интернационален контекст.

По-нататък изложението на дисертационният труд превежда своя читател през **четири глави**, подчинени на неговата вътрешна логика. Първата от тях, със заглавие **„Основни тенденции в съвременната литература на Албания. Обзор на предходните изследвания“**, обглежда добросъвестно състоянието на албанооложките изследвания, на които Габриела Котоманова се опира, и които засягат пряко или косвено избраната от нея изследователска призма. Като по-важни опорни автори от Албания се очертават литературоведката Флореша Дадо с обзорните ѝ текстове, които апелират за прецизни критерии в албанската литературна историография (въпрос, който има не само естетически, но и етническо-географски измерения и е тясно свързан с този за „състава“ на канона), поетесата и писателка Флютюра Ачка, която се вълнува основно от проблема за приемствеността и разграничението между съвременния етап в развитието на албанската литература (след 1991 г.) и предходния период на т. нар. „социалистически реализъм“ и, разбира се, Исмаил Кадаре, с големия си авторитет на писател и есеист, даващ „лице“ пред света на големите общностни и индивидуални проблеми, вълнували и вълнуващи албанците днес. По-нататък в същата глава дисертантката въвежда в употреба имена на изследователи от албаноезичието в Косово, Македония и Италия, сред които се открояват Реджеп Кьося, Сабри Хамити, Агим Винца, Хамит Джафери и др. Може би най-съществената (и аргументирана) констатация, която остава в съзнанието на четящия, е, че когато се говори за съвременна албанска литература, „водещ фактор в литературната критика са изследователите от Косово“ (с. 21). Достатъчно добре артикулирано обяснение за това състояние на нещата лично аз не откривам, но на фона на цялата работа на Г. Котоманова вероятно може да се направи изводът, че особено динамичните социално-политически и културни процеси в тази част от албаноезичието през последните години правят литературните критици (понятие, с което докторантката назовава „литераторите“ изобщо) по-чувствителни и по-адекватни спрямо съвременността, в сравнение с Албания и други места. Частта от първата глава, посветена на „изворите“ за съвременната литература в Албания след 1991 г. (по-коректно би било да се говори за „източници“, „извори“ е термин, използван в нелитературната историография), завършва с отдаване на дължимото преди всичко на делото на канадския учен Робърт

Елси, положил дългогодишни и многопосочни усилия на Запад за „представяне на цялостния облик на албанския народ“ (с. 27), както и с това на няколко български албанолози, работили последователно у нас в същата посока. По-нататък, на базата на вече направеното от споменатите изследователи, се върви към очертаване на „основните тенденции“ в периода, с който дисертацията се занимава основно, като между тях на първо място е задачата да се преразгледат „пренебрегнатите“ през предходния период автори и да се възстанови „прекъснатата нишка в литературата на Албания“ (с. 33). Тази основна задача предполага: свободното от груб идеологически диктат (пре)осмисляне на литературата от предходния период и отсяването на ценното в нея (ето как отново изниква въпросът за канона), включително на издаденото от автори като Яков Дзодза, чиито творби са успели да преминат през ситото на комунистическата цензура; оценяването на „дисидентската литература“ като „важно литературно звено“ и, накрая, след взирането в творчеството на творците, надживели цензурата от комунистическия период (тук на преден план отново излиза Кадаре), очертаването на процесите, които характеризират жанровата система в съвременната албанска литература през първите години след падането на режима. Според дисертантката най-съществен и добре засвидетелстван изглежда преходът от поезия към проза – тя сякаш се явява по-гъвкавият и адекватен на социокултурната ситуация жанр, за да изрази стремежите на съвременните албански творци. Обърнато е внимание и на опитите за развиване на драматургичния потенциал на албанска почва; сред тях се открояват пиесите на Стефан Чепалику – с абсурдистки уклон и силно отношение към проблема за идентичността. Логично се стига и до „отварянето“ на границите за албанските творци, илюстрирано за пореден път чрез творческата съдба на „екземплярния“ писател Кадаре, но и на други автори, получили възможност за признание и реализация в чужбина след политическите промени от 1991 г. Онова, което дисертантката държи да подчертае, е, че съвременният период с неговите възможности за придвижване, обмен на художествени практики и на всякакъв вид информация стимулира новаторството в творчеството на албанските (албаноезичните) писатели, едно от измеренията на които е „синкретизмът“ между литературата и другите видове изкуство.

Втората глава на дисертационния труд **„Корелация между литература на Албания след 1991 г. и идентичност“** се съсредоточава върху проблема за идентичността през двойната оптика на разбирането, че литературата, от една страна, служи за градене на идентичности (в случая се има предвид основно националната

идентичност), а от друга, че самата тя „свидетелства“ за атрибутите на търсената и градена идентичност (до степен да се превърне като цяло в основен атрибут на идентичността). Въпреки че понятието „атрибут“ е твърде общо и неексплицирано в дисертационния текст, самата критическа интуиция идентичността да се проследява на тези две нива („ролята на литературата като инструмент за изграждане на идентичност и отразяване на атрибутите, градящи националното самосъзнание в литературните произведения“, с. 59) изглежда напълно приемлива и методологически обещаваща; предполагам, че тя е почерпана от използвания теоретичен труд на Осман Гаши „Литература, идентичност и литературни идентичности“. По-нататък в текста тези атрибути на идентичността ще бъдат споменавани многократно и донякъде механично, но „диалектическият“ потенциал, заложен в спомената интуиция, няма да бъде оползотворен напълно. Иначе най-важните въпроси, които засяга изследването на Габриела Котоманова в тази му част, са свързани с факторите и границите, определящи не само идентичността, но и самосъзнанието за нея. В центъра на главата са дискуссионните въпроси около това, кое все пак удържа в едно албанската „етническа идентичност“ – ако не е религиозното единство, което никога не е съществувало (с. 67), кои са другите съществени и определящи за нея фактори? Оказва се, че гласният или негласен дебат, който албанските творци водят, гравитира не около езика, например (в дисертацията не липсват примери на творци с албанско самосъзнание, чиито оригинални творби се появяват първо на друг език), а около социокултурната ситуираност на албанската идентичност между Изтока и Запада. Тук отново се налага прибегване до художествения и интелектуален авторитет на Кадаре, но този път „спрегнат“ по опозиция с друг авторитет, на Реджеп Къося. Частта, посветена на техния задочен „дуел“ е между най-интересните в работата. Въпреки споменатата по-горе теза за липсата на религиозно единство сред албанците, дисертантката удачно е решила да обърне внимание на „провокативния роман“ на Бен Блуши „Да живееш на остров“ (става дума за православният остров сред мюсюлманското море), тъй като творбата му, сполучлива в художествено отношение, поставя въпроса за идентичността в светлина, различна от тази и на Кадаре, и на Къося, а освен това се явява сякаш необходимото изключение за гледна точка, потвърждаваща „правилото“, че подобна гледна точка поне засега не изглежда преобладаващо значима. В последната част от тази глава се акцентира върху творбите на съвременни албански творци, вълнуващи се от темата за идентичността и нейните „атрибути“, като се визират уникални за албанската народна традиция обичаи (напр. т. нар. Канун), опитите им за „завръщане“ към националното

чрез епоса от времето на Възраждането или с помощта на римската митология. Ако при едни автори става дума за въздигане на албанската идентичност и съзнанието за нея чрез митологичното и героичното, при други (като споменатия Чапалику, Елвира Донес, Фатос Конголи и т. н.) акцентът е по-скоро върху разколебаването и несигурността, върху социокултурните и народопсихологически пречки за себеидентификацията на албанеца и за укрепване на усещането му за общностна принадлежност.

В относително кратката трета глава на дисертацията **„Проявление на емиграционните практики в съвременната литература след 1991 г. в Албания и влиянието им върху литературния развой“** се тръгва от кратка типология на миграционните практики на съвременните албанци – практики, мотивирани многопосочно и изследвани от различни страни. Проследяват се основните потоци на миграционния процес и се акцентира върху необичайните му размери. Напълно закономерно е след това изложението да продължи първо с художественото претворяване на тези практики в по-значими произведения от съвременни албаноезични автори, за да се насочи към не по-малко интригуващия сюжет за емиграцията като житейска съдба за немалко писатели и да стигне накрая до „взаимодействието между емигрантската съдба и творческия процес в нашето съвремие“ (с. 107). Като предмет на по-специален интерес тук присъстват белетристични творби на Фатос Конголи, Дритъро Аголи, Елвира Донес (съществено внимание се обръща на нейния силно разобличителен по отношение на трафика на жени роман „Звездите не се обличат така“), Юлиет Аличка, Орнела Ворпси. Наблюденията и анализите в тази глава са проведени под знака на констатацията, че „Литературата, функционираща като емоционално отражение на актуалната действителност, засяга значими обществени проблеми и явления.“ (с. 114). Темата за емигрантството е видяна, от една страна, чрез контрастното художествено разгръщане на две крайни, противоположни версии: „емигрантството като сбъждане на мечтите и контрастната му страна – трафикът на жени“, а от друга – чрез сблъсъка с „другостта“, която показва „разликите между Албания и западния свят“ (с. 118). На пръв поглед тези разлики не изглеждат фатално непреодолими, но те са колкото от обективен характер, толкова и в съзнанието на самите носители на албанската идентичност. Все пак съдбата на твореца емигрант в съвременната литература на Албания не се очертава като съвсем незавидна, както показват примерите с успели извън границите на родината си автори от последната част на тази глава. Безпрецедентният пример с И. Кадаре отново се

набива на очи, но той далеч не е единственият ценен, преведан, награждаван и издаван извън родината си албански автор: „Талантът и потенциалът на литераторите се разпростира в чужбина като оформя основни центрове на дейност като Германия, Италия, САЩ, Румъния, България и други.“ (с. 127).

В последната, четвърта глава от изложението **„Рецепция и навлизане на глобални модели в съвременната литература на Албания“** са открити онези акценти във възприемането на външните за консервативното като цяло и затворено дотогава албанско културно пространство литературни тенденции, които се струват на докторантката най-показателни за постепенното освобождаване на художествената практика от грубата политическа и идеологическа опека от преди 1991 г., както и за „равняването“ на албанското художествено слово по авангардния световен опит в различни жанрове. В своя избор тя е подкрепена и от самата албаноезична литературна критика – позовава се например многократно на наблюденията на Сазана Чапричи върху женското писане и мястото му в албанската литература, присъединявайки се към тях, или на постановките на Емине Шабани за албанския роман след 1991 г. Трите основни посоки на обновяване, а на моменти и на революционизиране на дотогавашната художествена практика на албанските творци, са представени чрез навлизането на „gender тематиката“ и на постмодернизма (като глобално „течение“, засягащо не само литературата), както и чрез проявите на синкретизъм между изкуствата – в разгледаните литературни произведения и в начина, по който те се представят и достигат до своята публика. Ветрилото от обхванати творби е пъстро в тематично и жанрово отношение: във връзка с навлизането на gender-тематиката и на „женския глас“ в литературното пространство вниманието се насочва към поетични творби на Флютюра Ачка, Линдита Арапи, Олимби Веляй, Мимоза Ахмети и др., и към белетристични – от Елена Кадаре, Диана Чули и отново Флютюра Ачка, както и към споменатия вече роман на Елвира Донес „Звездите не се обличат така“. В постмодернистичен поетологичен ключ се анализира романът на Ариан Лека „Змия закрилница“, в която се откриват алюзии към известни библейски мотиви. Като цяло подходът на Г. Котоманова към постмодернистичните творби акцентира върху характеристиката на постмодернистичната поезика тези творби да се градят чрез насищане с цитати и препратки (скрити или явни) към други творби. Когато говори за синкретизма в изкуството на албанска почва дисертантката има предвид явления, които са в рамките на самото художествено пространство, но и такива, които се ситуират на границата между литература и кино, литература и графично изкуство (пърформанси),

литература и фотография, литература и изобразително изкуство (може да става дума за използването на различни изобразителни езици от един и същи творец, какъвто е случаят с Орнела Ворпси). Докторантката засяга и „синкретични“ форми на представяне на литературни текстове пред публика, например прожектирането на клипове по време на литературни четения: „Литературните събития, за които често поканите са разпространени в социалните мрежи, вече протичат с провокативност (по-коректно би било: провокиране, б. м., К. М.) на човешките възприятия на всички нива. Четенето на текст протича на фона на адаптиран видеоматериал (Мимоза Ахмети).“ (с. 167). Смятам, че за разлика от кратката част в тази глава, посветена като цяло на албанския роман след 1991 г., в която не откривам нещо съществено и принципно ново спрямо вече споделеното с читателя, последната част на главата „Медията (по-добре би било в мн. ч.: медиите и т. н., б. м., К. М.) и нейното влияние за проникване на глобалните модели в съвременната албанска литература“ показва добре вкуса на Габриела Котоманова тъкмо към този по-прагматичен аспект на литературната комуникация, който може би е трябвало да бъде изнесен и по-напред във фокуса на нейните изследователски интереси.

В една работа, снабдена с междинно изведени след всяка глава изводи, не очакваме може би от **Заклучението** ѝ да тръгне в неочаквана посока: то ще събере на едно място тези изводи за постигнатото в изследването. Би могло все пак в него да присъства и едно отваряне на възможни перспективи пред бъдещия изследовател, който би пожелал да тръгне по оставените от дисертантката дири.

За мен *основната положителна „следа“*, която дисертационният труд на Г. Котоманова оставя в съзнанието на внимателния читател е, казано с нейните думи, в „пречупването“ на тази „езикова бариера/стена, която огражда съвременната албанска литература“ от нейните потенциални читатели (с. 186). И тук не става дума само за случаите, когато въпросната литература не е изобщо или достатъчно преведена на чужди езици (нека да вметна, че списъкът на творби, преведени от албански на български, вече съвсем не е незначителен) – става дума и за преодоляване на психологически бариери, свързани с ниското самочувствие на малките литератури „пред света“, каквато е и нашата, българската. Това пречупване е осъществено наистина не само „чрез усилена работа с текстове на албански език“, а и чрез „директен контакт с автори и критици“ (пак там). Впрочем една от силните страни не само на дисертационния текст, но и на личността на авторката му е тъкмо в „емпиричната“, както я нарича тя, работа в непосредствената езикова и медийна среда на явленията, с

които работи и които я вълнуват. Затова след прочита на дисертационния труд човек не може да мисли за съвременната албанска литература като за литература, изолирана от случващото се в другите литератури и езици, като самодостатъчна и „некомуникативна“. Тъкмо напротив – може да мисли за нея като за отворена литература, откликваща по свой начин на предизвикателствата на новото (или поне на онова, което е ново за нейните носители), конфронтирайки го със старото, традиционното.

От тази обща оценка за работата на макроравнище би трябвало да се мине и на микроравнището на отделните наблюдения, коментари и анализи, разпределени в глави, части, абзаци. И тук могат да се срещнат запомнящи се моменти, като някои от тях са с евристичен потенциал. Ще спомена само два: в глава четвърта се прокарва изключително любопитният паралел между отношението към Кануна, кодекса на обичайното право при албанците, и отношението им към литературния канон, на базата и на близостта между самите думи (с. 141), а по-нататък, в същата глава, по повод на споменатия вече роман на Лека „Змия закрилница“ и „постмодернистичния похват на вплитане на препратки“ в художествения текст, се извеждат необичайни лингвистични „етимологии“, отнасящи се до авторитетни в хуманитарното знание личности или до исторически реалности (с. 164).

Това, че постиженията на работата остават предимно на макроравнище, се дължи, според мен, на факта, че въпреки елементите на анализ в текста, той не успява като правило да надскочи „панорамното“ по тип представяне на проблеми, автори и творби, а когато опре до конкретния анализ на художествен текст, читателят често се сблъсква със следната процедура: след принципни разсъждения по проблем с общ характер в съответната част те биват илюстрирани с откъс от белетристична, поетична или драматургична творба, след което следва „тавтологичен“ по тип прочит – онова, което художественият текст вече е „казал“, се повтаря отново, в малко по-различна формулировка (може да се каже, че в автореферата анализът почти е изчезнал). Така сме лишени от ефекта на изненада и откривателство, към които разгръщането на задълбочения прочит би трябвало да води (като представителен пример може да се види коментарът на дисертантката на пасаж от сатиричната пиеса на Ст. Чапалику „Балкан експрес“ на с. 97). Към изказа на работата като цяло могат да се предявят доста и основателни претенции: той е белязан и от чисто езикови проблеми (обикновено на синтактична основа), и от непрецизна употреба на термини с по-общо или по-специално значение (някои от тях бяха отбелязани пътъм), и от стилистични грешки,

които едно остро филологическо сетиво би трябвало да улови. Ще приведа само два примера, отнасящи се до личността и творчеството на Кадаре: „Тази лавинопостигната мащабност в рецепцията сред останалите народи води началото си от първия превод на емблематичния му роман „Генералът на мъртвата армия“...“ (с. 125); „Исмаил Кадаре е автор, който бележи с наситеност литературния живот на Албания.“ (с. 186). В края на критичната част от моята рецензия бих поставил и следния принципен въпрос към Г. Котоманова, породен от логиката на нейния дисертационен труд: не ѝ ли се струва, че начинът, по който се представят и мислят в работата ѝ утвърдилите се извън албанското пространство „глобални модели“ в литературата, функционира в един твърде безкритичен и опростен черно-бел режим на рецепция и възпроизвеждане по схемата локално (= албанско = задължително назадничаво) → интегриране → глобално (= западноевропейско, в неговите вече отбелязани тенденции = задължително напредничаво)? И не е ли комплексът за постоянно (и ускорено) догонване/наваксване на литературното „изоставане“ един добре познат и на нас комплекс, който вече не би трябвало да се приема така безпроблемно както по времето на Г. Гачев?

В заключение ще кажа, че въпреки съществените недостатъци на дисертационния труд, които отбелязах, смятам, че изследването на Габриела Котоманова „Основни тенденции в литературата на Албания след 1991 г.: идентичност, емиграционни практики и обмен на модели“ представлява приносно за българската албанистика изследване, което ще бъде полезно на всички, интересуващи се от културата и литературата на малките народи и етнически общности с дълга история на европейския континент. И тъй като дисертантката има необходимите публикации по темата на своята дисертация и отговаря на изискванията на закона, предлагам на уважаемото научно жури да ѝ присъди образователната и научна степен „доктор“.

София, 17.04.2017 г.

Рецензент:

доц. д-р Калин Михайлов